

EBU'L-HASAN EL-HARAKÂNÎ'NİN TEFekkÜR ANLAYIŞI*

*Ahmet Emin SEYHAN***

ÖZET

Büyük Türk-İslâm âlimi ve mutasavvıfı el-Harakânî, her anını tefekkürle geçiren ve civanmertlerine de sürekli tefekkür tavsiyesinde bulunan bir Allah dostudur. el-Harakânî, Kur'an ve Sünnet'e bağlılığı, üstadı el-Kassâb'ın rehberliği ve manevî mürşidi Bâyezîd'in örnekliliği sayesinde makamlar aşarak metafizik bir derinliğe ulaşmıştır. Onun sözleri incelendiğinde Allah ile irtibatının sağlamlığı, İslâm'ı temsil ve tebliğ hususundaki kararlılığı, civanmertlerinin eğitimine verdiği önem ve sürekli tefekkür tavsiyesi rahatlıkla görülebilmektedir.

el-Harakânî, hem zâhiri hem de bâtinî ilimlerde kendisini geliştiren ve özellikle tasavvufî konularda derinleşen ender şahsiyetlerden biridir. Onun hikmet dolu sözleri analiz edildiğinde iddiaların aksine ümmî olmadığı, tam tersine İslâmî ilimlere vâkıf bir âlim olduğu anlaşılmaktadır. Zira böyle veciz sözleri eğitim görmemiş bir insanın söyleyebilmesi imkânsızdır.

el-Harakânî, zihninden geçen düşünceleri civanmertleriyle paylaşırken onlara çarpıcı mesajlar vermiştir. Onun müritlerine verdiği bu bilgiler, büyük hedeflere talip olmaları ve büyük işler başarmaları amacına matuftur. O, yaşadığı aşkın tecrübeleri civanmertlerine anlatarak onların da bu derecelere ulaşmalarını istemiştir. Tefekkür eden bir insanın planlı bir hayat yaşayacağını, zamanını etkin ve verimli kullanacağını ve çok önemli işlere imza atacağını onlara öğretmiştir. Dolayısıyla bütün bu dinî tecrübeleri en doğru usul ve yöntemleri kullanarak etrafına aktarmak ancak ciddi bir eğitim ve öğretimle, yaptığı işe odaklanmakla ve kendine iyi bir rol model seçip onun öğretisini takip etmekle mümkün olabilir. İşte el-Harakânî, Bâyezîd gibi âlim bir mutasavvıfı kendine örnek almış, onu manevî yönden geçmeyi ve daha üst mertebelere ulaşmayı hedeflemiştir. O, gösterdiği azim ve kararlılığın bir sonucu olarak bu sahanın zirve şahsiyetlerden biri olmayı başarmış ve kendisinden sonra gelenler üzerinde derin izler bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler: el-Harakânî, Bâyezîd-i Bistâmî, tasavvuf, tefekkür, ümmî.

* Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. kafkas üniversitesi ilahiyat fakültesi, Hadis, El-mek: ahmeteminseyhan@gmail.com

UNDERSTANDING OF THE CONTEMPLATION OF ABU'L-HASAN EL-KHARAKANİ

ABSTRACT

el-Kharakani Turkish-Islamic scholar and a great mystic, who spent in his every moment with thought and advised constantly his followers the thought, is a friend of Allah. el-Kharakani reached a depth beyond the metaphysical through dependence on Qur'an and Sunnah, guidance of his murshid el-Kassab and example of spiritual murshid Bayazid. When his speeches are examined, it has seen his robustness of Allah, his determination in respect of representing and notifying Islam, the importance he gave to education of his followers and the advice of thought continuously.

el-Kharakani is one of the rare figures who develops on both scientific and mystical subjects and especially on mysticism subjects. When his words of full of wisdom are analyzed, contrary to the claims, it is understood that he is not illiterate and he is a competent scholar of Islamic sciences. Because it is impossible that an uneducated man told such a terse words.

el-Kharakani gave striking messages when he shared thoughts of mind his disciples. These informations he gave to his disciples are to provide them to think big. He wanted them to reach these degrees when he was telling the high spiritual condition he lived. He taught that a man contemplating would plan his time and always use the time an effective and efficient manner and manage very important work. It is possible to transfer all of these religious experiences with good procedures and methods, a serious education and training, focusing on his work and self-selecting a good role model and following his teachings. Therefore el-Kharakani took himself Bayazid, a scholar who mystic, as a role model and intended to pass him in spiritual issues and reach a higher target. He managed to become one of distinguished the figures in this area as a result of perseverance and determination and left deep effect on those who came after him.

Key Words: el-Kharakani, Bayazid Bastami, mysticism, contemplation, ummi (illiterate).

GİRİŞ

İslâm'ın iki temel kaynağı Kur'an¹ ve Sünnet'in² tefekküre verdiği önem açıktır. İnsanoğlu aklının rehberliği ve sağlam bilgi kaynaklarının ışığında tefekkür ettiği zaman hakikati daha rahat

¹ el-Âl-i İmrân, 3/7, 190-191; el-İbrâhim, 14/52; en-Nahl, 16/44; el-Müminûn, 23/68; es-Sâd, 38/29; el-Kamer, 54/17, 32; Muhammed, 47/24.

² Hz. Peygamber'in daima tefekkür halinde olduğu ile ilgili bkz. İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed, **et-Tabakâtü'l-Kübrâ**, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1957, I, 422; Taberânî, Süleyman b. Ahmed, **el-Mu'cemü'l-Kebîr**, Thk.: Hamdi b. Abdilmecid es-Silefî, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Musul, 1983, XI, 155, nr: 414. Ayrıca bkz. "Bir saat tefekkür bir yıl (nafile) ibâdetten hayırlıdır." Aclûnî, İsmail b. Muhammed, **Keşfu'l-Hafâ ve Muzilü'l-İlbâs amme's-tehera mine'l-Ehâdîsi alâ Elsineti'n-Nâs**, Thk.: Ahmet Kalaş, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1405, I, 310, nr: 1004; "Allah'ın yarattıkları üzerinde tefekkür ediniz, Allah'ın zatı hakkında tefekkür etmeyiniz." Bkz. Aclûnî, a.g.e., I, 311, nr: 1005. Ebu'd-Derdâ (ö. 32/652) ise şöyle söylemiştir: "Bir saat tefekkür, bütün gece nafile ibadetten daha hayırlıdır." Bkz.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/8 Summer 2013

idrak edebilir. Dünyaya gelişinin nedenlerini sorgulamayan, başıboş bırakıldığını zanneden, evrendeki eşsiz tasarımı görmek istemeyen bir insanın tefekkür etmediği ve hakikate sırtını döndüğü ifade edilebilir.

el-Harakâni (ö. 425/1033) tasavvufî alanda zirveye ulaşmış keşf ehli muhakkik sûfîlerdendir. Onun yaşadığı bölge, yüzyıllar boyu insanlığa rehberlik eden büyük mutasavvıfların yetiştiği önemli bir bölgedir. Bu dönemin mutasavvıfları insanın kalp, vicdan ve nefis gibi mekanizmalarını tahlil etmişler, onlarla ilgili hâlleri beyan ederek insan ruhunun geçeceği makamlardan bahsetmişlerdir. Onlar, kalp tasfiyesi ve nefis tezkiyesi gibi konuları daha derinlikli bir şekilde gündeme getirmişlerdir. Horasan'da, Ahmed b. Harb (ö. 234/848), Hatem-i Esamm (ö. 237/851), Ahmed b. Hadraveyh (ö. 240/854) ve Ebû Tâlib Nahşebî (ö. 245/859) gibi mana erleri, tevekkül ve fütüvvet ağırlıklı Horasan tasavvuf mektebinin ilk temsilcileri olmuşlardır.³ İşte el-Harakâni böyle bir bölgede ve bu yoğunluktaki tasavvufî ortamda yetişmiş, kendisinden sonra gelen pek çok tarikata kaynaklık etmiş ve yol göstermiş bir bilgedir. Onun kendisinden sonra gelenlere ilim ve irfan noktasında rehberlik etmesi ve kâmil insanlar yetiştirmesi iyi bir eğitim aldığı delili olarak gösterilebilir.

Kur'an ve Sünnet'in tefekkürle ilgili tavsiyelerini çok iyi değerlendiren el-Harakâni, hayatı boyunca düşünmeye önem vermiş ve talebelerine de sürekli tefekkür tavsiyesinde bulunmuştur. Onun bu tavsiyeleri önemlidir; zira düşünmeyen ve ahirette hesap vereceğini unutan birisinin dünyaya bağlanıp kalması ve boş şeylerle ömrünü tüketmesi söz konusudur.

Bu çalışmada el-Harakâni'nin tefekküre verdiği önem, ibadet ve tefekkür ilişkisine bakışı, tefekkürde yoğunlaşma tavsiyesi değerlendirilmiş ve civanmertleriyle paylaştığı zihninden geçen düşünceler analiz edilerek onun tefekkür anlayışı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

el-Harakâni'nin Tefekküre Verdiği Önem

Arapça'da düşünmeyi ifade eden kelimelerin başında “nazar, tefekkür, tedebbür, i'tibar ve taakkul” gelmektedir. Asıl anlamı “gözle bakmak” olan nazar, “kalp gözüyle görmek/düşünmek” manasında kullanıldığı gibi, “bir şey hakkında inceleme ve gözlem yaparak fikir sahibi olmak, tefekküre dalmak, düşünüp taşınmak, nazarî araştırmalarda bulunmak”⁴ gibi anlamlara da gelmektedir. Fikr (فكر) kökünden türeyen tefekkür ise, “bir hususta görüş öne sürmek için aklı kullanmak”⁵ demek olup nazar ile aynı anlamdadır. Buna göre nazar ve tefekkür, “bir işin akıbeti konusunda düşünmek”, tedebbür ise “bir işin sonucunu başından hesap etmek” anlamına gelir. Aynı kökten gelen tedbir, tedebbürün sonucu olarak, “gereken önlemleri önceden almak” demektir. İ'tibarın da tedebbür ile hemen hemen aynı manayı ifade ettiği anlaşılmaktadır.⁶ İ'tibar, “gözlenen ve bilinen bir olgu üzerinde fikren yoğunlaşarak mukayese yoluyla ibret verici bir sonuca zihnen intikal etmek” demektir.⁷ Düşünme, tedebbür kavramında olduğu gibi geleceğe değil geçmişe yönelik ise, bu durumda “tezekkür” adını alır ve “ibret alma, hatırlama”⁸ anlamlarına gelir.

Fârâbî (ö. 339/950) tefekkürü bir “iç konuşma” olarak tanımlamaktadır. Ona göre “nasıl gramer bir dilin mantığı ise, mantık da tefekkürün grameri”dir. Bir başka ifadeyle nahiv ilmi, nasıl

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, **Şu'abü'l-İmân**, Thk.: Muhammed es-Said b. Bisyu'ni Zeğlül, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1410, XIII, 307, nr: 35728.

³ Yüce, Abdulhakim, “Ebû'l-Hasan el-Harakâni”, **Yeni Ümit Dinî İlimler ve Kültür Dergisi**, İstanbul, 2010, Yıl, 22, Sayı: 87, s. 61.

⁴ İbn Manzûr, Cemâluddin Muhammed b. Mükerrrem, **Lisânu'l-Arab**, Beyrut, 1990, IV, 273; Râgıb, el-İsfahânî, **el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an**, Kahraman Yay., İstanbul, 1986, s. 758-759.

⁵ Râgıb, a.g.e., s. 578.

⁶ Kutluer, İlhan, “Düşünme”, **DİA**, İstanbul, 1994, X, 53.

⁷ Râgıb, a.g.e., s. 480.

⁸ İbn Manzûr, a.g.e., IV, 65.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/8 Summer 2013

dil ve sözlerle ilgili bilgi veriyorsa, mantık da ma'kûlât (akılsallar) hakkında bilgiler verir.⁹ Mantık ilmi, terazi ve pergel gibi aletlere benzer; düşüncenin doğru veya yanlışlığını sınavacak bir ölçüdür ve idrak kusurlarını ortadan kaldırmak için de gereklidir.¹⁰ İbn Rüşd'e (ö. 520/1126) göre ise hikmet (analitik düşünme), Şeriat'ın arkadaşı ve sütkardeşidir. Tabiatları itibarıyla kardeş, cevherleri ve özleri itibarıyla iki dost olan felsefe ve Şeriat arasında düşmanlık ve nefret yoktur. Din ve felsefe, bir gerçeğin iki ayrı izah tarzıdır; aralarında bir çelişki söz konusu değildir. Yanlışlık, her iki sistemin taraftarlarının doğru olmayan algı ve düşüncelerinden kaynaklanmaktadır.¹¹

Bu itibarla, özünü kıyasın oluşturduğu mantık dinî ilimlerdenidir. Kıyasın amacı, burhana/bilimsel bilgiye ulaşmaktır. Kıyas önermelerden, önermeler ise kavramlardan oluşur. Yani doğru bir tefekkür yapabilmek için kavramların yerli yerinde kullanılması, mantıklı, tutarlı ve çelişkiden uzak olunması icap eder.¹² Mantık ölçülerine göre düşünmeyen insan doğru karar veremez. Çünkü tefekkürün kurallarını mantık belirler. Zararlı ve bozuk düşünceler, zehirli gıdalar gibidir. Zan, hayal ve aldatıcı şeylerin peşinden giden kimse hakikate ulaşamaz. Doğru ve kesin bilgiye ulaşmak isteyen, mantık ilminin esaslarına göre hareket etmek zorundadır.¹³

Diğer taraftan yokluktan varlık sahnesine çıkartılan hiçbir şey başboş, düzensiz ve lüzumsuz değildir. Yüce Allah, kâinatı insanoğlunu imtihan etmek için yaratmış¹⁴ ve onun tasarrufuna bırakmıştır.¹⁵ İnsanın bu ayrıcalıklı konumu, Yüce Allah'ın ona kendi ruhundan üflemesi,¹⁶ akıl ve irade vermesi ve yeryüzünde onu kendisine halife¹⁷ seçmesi nedeniyledir. Bu itibarla, insanoğlu neden ve niçin yaratıldığını,¹⁸ kendisini yoktan var eden Yüce Allah'ın azamet ve kibriyâsını ve tüm evreni tefekkür etmekle¹⁹ mükelleftir. Bu, insanı diğer varlıklardan üstün kılan akıl nimetiyle, vahyin aydınlatıcı ve yol gösterici ışığıyla gerçekleştirilebilecek bir husustur. Nitekim insana vahiy gönderen de, akıl veren de Yüce Allah'tır. O halde selim aklın rehberliğiyle tefekkür gerçekleştirilmelidir. Râzî'nin (ö. 606/1209) ifadesiyle, "Peygamberler bir bakıma genel elçi, akıl ise her insana verilmiş özel elçidir."²⁰ Yüce Allah'ın insanoğluna bahsettiği en büyük nimet olan aklın görevi tefekkür etmektir. Tefekkür, kesin bilgiye ulaşmak için vazgeçilmez bir yöntem ve entelektüel bir faaliyettir. Akl-ı selim sahibi bir kimse tutarlı, mantıklı ve çelişkiden uzak bir tefekkürle hakikati kavrayabilir. Çünkü akıllı bir kimse, bilinen bir delilden yola çıkarak bilinmeyenin bilgisine ulaşır. Nitekim nesnelere duyu ötesi gerçekliğine ancak sağlıklı bir tefekkürle varılabilir. Bir başka ifadeyle, nesnel gerçekliğe uygun ve doğru düzenlenmiş önermeler insanı doğru bilgiye götürür. Bu bakımdan bir şeyi "akletmek" onu "anlamak" demektir. Bir kimsenin "akleden kalbi"nin olduğunun söylenmesi, onun "anlayışının yerinde olduğunu" ifade

⁹ Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Tarhan, **İhsâu'l-Ulûm (İlimlerin Sayımı)**, Çev.: Ahmet Arslan, Vadi Yay., Ankara, 1999, s. 53-54, 59.

¹⁰ Fârâbî, a.g.e., s. 57.

¹¹ İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed, **Faslu'l-Makâl fi ma beyne'l-Hikmeti ve's-Şerîati mine'l-İttisâl (Felsefe-Din İlişkisi)**, Çev.: Bekir Karlığa, İşaret Yay., İstanbul, 1999, s. 115-116.

¹² Kutluer, "Düşünme", X, 56.

¹³ Fârâbî, a.g.e., s. 68-69.

¹⁴ el-Mülk, 67/1-2. Ayrıca bkz. el-Bakara, 2/28-29; el-Câsiye, 45/13.

¹⁵ "O, göklerde ve yerde olan her şeyi, Kendinden [bir bağış olarak] emrinize vermiştir. Bunda düşünen bir topluluk için mesajlar vardır!" el-Câsiye, 45/13. Ayrıca bkz. el-İbrâhim, 14/32-33; en-Nahl, 16/12-14; el-Hac, 22/65; el-Lokmân, 31/20, 29; ez-Zuhruf, 43/13.

¹⁶ el-Hicr, 15/29; es-Secde, 32/9.

¹⁷ el-Bakara, 2/30; el-Enâm, 6/165; el-Fâtır, 35/39.

¹⁸ el-Âl-i İmrân, 3/6; en-Nisâ, 4/1; el-Enâm, 6/2; el-Â'râf, 7/11, 189; en-Nahl, 16/70, 78; el-Hac, 22/5; el-Müminün, 23/12-16; el-Fussilet, 41/53; el-İnsân, 76/1-3.

¹⁹ el-Bakara, 2/73, 164, 219, 266; el-Âl-i İmrân, 3/190-191; el-Enâm, 6/50; el-Â'râf, 7/185; el-Hac, 22/46; er-Rûm, 30/8-9; 21-24.

²⁰ Aydın, Hüseyin, "İbn Teymiye'de Allah Tasavvuru -Eleştirel Bir Yaklaşım-", **Kelam Araştırmaları**, 2006, C. 4, Sayı: 2, s. 85.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/8 Summer 2013

etmek içindir.²¹ Bununla birlikte, önermeleri sağlıklı olmayan bir tefekkür faaliyeti, insanı hakikatin bilgisine ulaştıramadığı gibi, yanlış yollara sürüklenmesine de neden olabilir.

Kur'an'a göre tefekkür ise her insan için aslî bir kulluk görevi ve aynı zamanda bir ibâdetdir. Yani tefekkür, dinî ve ahlâkî bir görev olduğu gibi aynı zamanda ahiret için bir azıktır. Tefekkür; zan, tahmin, ön yargı, mitoloji, efsane, masal, hikâye veya taklide dayalı bilgilerle değil, güvenilir ve sağlam delillerle yapılırsa sağlıklı sonuçlar verir. Zira insanoğlu, Yüce Varlıkla kâinat arasında ilişki kuran ve doğru sonuçlara götüren bir tefekkür faaliyetiyle Yüce Allah'ı bulabilir; O'nu sevebilir; O'nunla bağını kuvvetlendirebilir; O'nun ilminin ve kudretinin sonsuz ve sınırsız olduğunu anlayabilir. Bununla birlikte, Yüce Allah'ın zâtını kesinlikle bilemez ve idrak edemez; fakat O zâttan kaynaklanan tezâhürleri, tecellileri, alâmetleri ve nişanları bilir. Çünkü sınırlı bir varlık olan insanın, sınırsız olan Yüce Allah'ı ihata etmesi söz konusu değildir. Nitekim O'nun ilmini bile ihata edemeyen,²² kendisine verilmiş az bir bilgiyle ruhun bile mahiyetini tam anlamıyla kavrayamayan²³ bir insanın Allah'ın zâtını bilebilmesi zaten imkânsızdır.

Öte yandan Yüce Allah'ın koyduğu ölçülere uygun bir hayat yaşayan insan kendi iç dünyasında ahenkli bir yapıya kavuşur. Akl-ı selim sahibi birisi sağlıklı tefekkür sonucu elde ettiği güvenilir bilgiye dayanarak söz ve davranışlarını olumlu anlamda değiştirebilir.²⁴ Görüldüğü üzere davranış değişikliğiyle aklı kullanma arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Bu nedendir ki Kur'an-ı Kerim, Yüce Allah'a karşı gerçek anlamda saygı ve korku duyanların aklını kullanarak hakikatin bilgisine ulaşan âlimler/bilenler olduğunu²⁵ söylemektedir. Yine Yüce Allah Kur'an'da, kendisinden başka ilah olmadığına âlimlerin, yani hakikat bilgisinde derinleşenlerin şahitlik ettiğini,²⁶ bilenlerle bilmeyenlerin bir olmadığını ve ancak aklını kullananların ibret aldığını,²⁷ tefekkür eden âlimlerin verilen misalleri anlayacağını²⁸ ifade ederken daima düşünmenin önemine dikkat çekmektedir. Aynı şekilde, insanlar tefekkür etsinler diye misaller verdiğini,²⁹ kendi âyetleri üzerinde tefekküre dalanlara buradan çıkartılacak dersler olduğunu,³⁰ geçmiş milletlerin başına gelenlere bakarak ibret alınması gerektiğini,³¹ anlatılan kıssalarda dersler bulunduğunu³² haber vermektedir. Bu bakımdan sağlıklı tefekkür yapan bir insan, kâinatın derûnî bir anlam ve amaç üzere yaratıldığını hem idrak hem de ikrar eder.³³ Lakin aklını gereği gibi kullanmayan ve tefekkür vazifesini layık-ı veçhile yapmayanlar ise hayvan gibi hatta hayvandan da daha aşağı bir derekeye³⁴ düşerler. Yüce Allah'ın bu çağrısına kulak tıkayan, sahte ilahların peşinden gitmeyi sürdüren, hidayet üzere olmayan atalarını körü körüne taklit eden tüm hakikat inkârcıları ise kıyâmet günü suçlarını itiraf etseler bile³⁵ ebedî azaptan kurtulamazlar.

İşte Kur'an ve Sünnet'in tefekkür tavsiyesinin önemini çok iyi fark eden el-Harakâni, bu iki kaynağın rehberliği ve manevî mürşitlerinin yönlendirmesiyle yaptığı tefekkürün hakkını

²¹ Kutluer, "Düşünme", X, 53.

²² "... Onlar O'nun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar..." el-Bakara, 2/255.

²³ "Sana ruhun ne olduğunu soruyorlar, de ki: "Ruh, Rabbimin emrinden ibarettir. Bu hususta size pek az bilgi verilmiştir." el-İsrâ, 17/85.

²⁴ İnanan ve akleden bir kalbe sahip insan, tasdik ve ikrar içindedir. Bunların zorunlu sonucu olan salih amelleri de işleyerek mutmain bir şekilde Yüce Yaraticının huzuruna varır. Geniş bilgi için bkz. Uyanık, Mevlüt, **İslâm Bilgi Felsefesinde Kalbin Anlaması, (Gazzâlî Örneği)**, Araştırma Yay., Ankara, 2005, s. 89-90.

²⁵ el-Fâtır, 35/28.

²⁶ el-Âl-i İmrân, 3/18.

²⁷ ez-Zümer, 39/9.

²⁸ el-Ankebût, 29/43.

²⁹ el-Haşr, 59/21; el-Ankebût, 29/43.

³⁰ en-Nahl, 16/11.

³¹ el-Hac, 22/46.

³² el-Yûsuf, 12/111.

³³ el-Âl-i İmrân, 3/191.

³⁴ el-Â'râf, 7/179.

³⁵ el-Mülk, 67/10.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/8 Summer 2013

vermiş, civanmertlerine ve çevresine çok önemli mesajlar aktarmıştır. Mesela o, şöyle demiştir: “Müminlerin organlarından (herhangi)³⁶ birinin aralıksız Yüce Allah (O’nun emir ve tavsiyeleri) ile meşgul olması gerekir. Ya O’nu kalbiyle anmalı ya da diliyle O’nu zikretmelidir. Ya gözle O’nun görmek istediğini görmeli, ya eliyle cömertlik yapmalı ya da ayağıyla insanları ziyaret etmelidir. (Yani, tüm insanlara İslâm’ı anlatmalı, Allah’ı tanıtmalı, onların dert ve problemlerini dinlemeli, çözüm önerileri geliştirmeli, her konuda onlara yardım elini uzatmalı ve hizmet etmelidir.) Veya başıyla (aklıyla, fikir ve düşünceleriyle) inananlara hizmette bulunmalıdır. Veyahut kesin bir inanç ile (elinden başka bir şey gelmiyorsa kabul olunacağına içten inanarak) Allah’a dua etmelidir. Ya da aklından (zihin ve düşünce dünyasında) marifete ulaşmaya (tefekfüre devam edip Allah’a yakın olmaya, fenâ mertebesine vasil olmaya) çalışmalı veya her işinde ihlaslı olmalıdır. Ya da kıyâmet gününün çetin geçeceği konusunda tüm insanları uyarmalı (en güzel metot ile emr-i bi’l-ma’ruf ve’n-nehyi ani’l-münker yapmalıdır). Böyle bir kimsenin (yeniden diriliş gününde) kabirden başını kaldırmaz kaldırmaz kefenini sürte sürte cennete gireceğine ben keflim.”³⁷

Görüldüğü üzere el-Harakânî, civanmertlerini bilgilendirirken ve onları motive ederken güvenilir dinî bilgiler yanında sağlam bir mücâhede ve adanmışlık ruhu aşlamış, daima tefekkür tavsiyesinde bulunmuştur. Onun yukarıdaki sözünün neresinde “tefekfüre tavsiye ettiği” sorulacak olursa şu ifadesine bir kez daha dikkat çekmemiz uygun olabilir. el-Harakânî açık bir şekilde “Veya başıyla inananlara hizmette bulunmalıdır” demektedir. Bir insanın başıyla inananlara hizmette bulunması demek, düşünce ve fikirleriyle onlara yol göstermesi demektir. Bu ise ancak sağlıklı bir tefekkür faaliyetiyle gerçekleştirilebilir. Dolayısıyla onun bu sözünden tefekkür tavsiye ettiği anlaşılmaktadır. Ancak, bu sözden tefekkür tavsiyesinin çıkmayacağını iddia eden kimsenin o takdirde “bir insanın başıyla inananlara nasıl hizmet edebileceği” konusuna bir açıklık getirmesi gerekir. Bu itibarla, bize göre sağlam bilgi kaynaklarının ışığında düşünce ve fikir üreten, ürettiği bilgiyi tüm insanlığın yararına sunan kimse akıyla topluma hizmet etmektedir. Böyle bir kimse, kamu yararına görüş ve kanaat belirterek sosyal sorumluluğunu yerine getirmekte ve tüm insanlığa faydalı olmaktadır. Bu nedenle el-Harakânî’nin yukarıdaki ifadesine anlam veremeyerek onun “tefekfüre tavsiye etmediğini” iddia etmek doğru olmasa gerektir. Nitekim el-Harakânî bir başka yerde: “Namaz kılıp oruç tutan kimse halka, (derin ve sağlıklı) düşünen kimse (ise) Hakk’a yakındır”³⁸ derken de tefekkürün insanı Hakk’a yaklaştıracağına, fenâ mertebesine ulaşmasına katkı sağlayacağına dikkat çekmekte ve özellikle tefekkür tavsiyesinde bulunmaktadır. Zira onun ortaya koyduğu tasavvufî anlayışa göre önemli ve öncelikli olan Yüce Allah’a yakın olmaya çalışmak ve O’nunla bağı sağlamlaştırmaktır.

el-Harakânî bir başka sefer ise şunları söylemiştir: “Hak Teâlâ bana öyle bir fikir (sağlam ve sarsılmaz iman ve teslimiyet sonucu ulaşılan engin bir hoşgörü ve sağlam bir muhakeme yeteneği) verdi ki, O’nun bütün mahlûkatını onda gördüm (bu hoşgörü ve sağlıklı bakış açısı sayesinde artık tüm yaratılmışlara şefkat ve merhamet hissi ile baktım). Onda kalıp durdum; gece gündüz onun meşguliyeti beni sardı, (bu fikirde iyice derinleştim ve bu) fikir basirete dönüştü; küstahlık (Allah’a ve tüm insanlığa karşı aşırı derecede bir sevgi) ve muhabbete dönüştü; (daha sonra) heybet ve vakara dönüştü. O fikirle O’nun birliğini kavradım ve öyle bir mertebeye ulaştım ki (bu) fikir hikmete dönüştü. (Sonra) dosdoğru yola (istikamet üzere olma) ve halka şefkat (ve

³⁶ Bu makalede el-Harakânî’ye ait sözleri daha anlaşılır kılmak için yapılan tüm parantez içi açıklamalar tarafımıza aittir. Bu açıklamalar yapılırken el-Harakânî’nin tespit edebildiğimiz bütün sözleri dikkate alınmış, bütüncül bir yaklaşımla bunlar değerlendirilmiş ve onun daha doğru tanıtılması amacıyla böyle bir yol tercih edilmiştir.

³⁷ Ebu’l-Hasan Harakânî, *Nûru’l-Ulûm*, Haz.: Şenol Kantarcı, Ankara, 1997, s. 43. Ayrıca bkz. el-Harakânî, *Nûru’l-Ulûm ve Münâcât’ı*, (Çeviri-Açıklama-Metin), Haz.: Hasan Çiftçi, Şehit Ebu’l-Hasan Harakânî Derneği Yay., Ankara, 2004, s. 240.

³⁸ Attâr, Ferîdüddîn, *Evlîya Tezkireleri*, Çev.: Süleyman Uludağ, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 633.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/8 Summer 2013

merhamet) haline dönüştü. (Bunun üzerine) O'nun halkına (yarattığı tüm insanlara ve varlıklara) karşı kendimden daha şefkatlisini görmedim."³⁹

el-Harakâni'nin yaşadığı bu engin manevî tecrübelerin tekrarlanabilir olduğu açıktır. Dolayısıyla İslâm'ı gerçek anlamda özümseyen bütün müminlerin bu manevî mertebelere ulaşmaları her zaman imkân dâhilindedir. Bunu başarabilmek için tefekkür vazifesini hakkıyla yerine getirmeye ihtiyaç vardır. el-Harakâni, sağlıklı bir tefekkür ve nefis tezkiyesiyle bunu başarmış ve tarifi imkânsız derecelere ulaşmıştır. Bu nedenledir ki o şöyle demiştir: "*Ölümsüz bir hayata kavuşman için günde bin kere ölüp dirilmelisin (sürekli Allah'ı ve kâinatı tefekkür halinde bulunmalısın!)*"⁴⁰

el-Harakâni'nin bu sözünden Yüce Allah'ın rızasını kazanmak isteyen kâmil bir müminin daima tefekkür halinde olması gerektiği anlaşılmaktadır. Ancak onun bu sözünde de tefekkürü tavsiye etmediğini iddia eden kimsenin o takdirde "bin kere ölüp dirilme" mecazî ifadesine bir açıklık getirmesi gerekir. Zira bu mecazî ifadeyle Yüce Allah'ı, kâinatı, ölümü ve öldükten sonraki hayatı düşünmek ve hazırlığı ona göre yapmak kast edilmektedir. el-Harakâni'nin yukarıdaki sözüne anlam veremeyerek onun tefekkürü tavsiye etmediğini ve bunun şahsî bir yorum olduğunu söylemek doğru değildir. Kanaatimizce bu bir yorum değil, tam aksine onun meram ve maksadının doğru anlaşılması ve aktarılması şeklindedir. Zira el-Harakâni'nin kavramlara hangi anlamı yüklediğini, başka sözlerinde bu kavramları nasıl yorumladığını ve kullanılan mecazî ifadelerin ne anlama geldiğini tam olarak bilmeden bir takım iddialarda bulunmak uygun değildir. Dolayısıyla onun sözlerinin bütüncül bir bakış açısıyla ele alınıp değerlendirilmesi ve mecazî ifadelerin hakikat gibi algılanmaktan artık vazgeçilmesi gerekir. Aksi halde el-Harakâni'yi tam olarak anlamak ve onu doğru tanıtmak söz konusu olamayabilir.

el-Harakâni: "*Sen kendi yokluğunu O'na sunarsan (acziyetini ve eksikliğini fark eder O'na saygıda kusur etmezsen), O da kendi varlığını sana ihsan eder*"⁴¹ derken de böyle bir kulun başkalarının takdir ve övgüsüne ihtiyaç duymayacağını, daima Yüce Allah ile olacağını söylemeye çalışmaktadır. Görüldüğü üzere böyle bir seviyeye gelmek, imanın tadını kalbinde hissetmek, Rabbe manen yakın olmak, ancak düşünmekle ve Allah ile irtibatı sağlamlaştırmakla mümkün olabilir. Bu nedenledir ki el-Harakâni: "*Yalnız başına oturan (zaman zaman inzivaya çekilen) Rabbiyle bulunur. Rabbinin sevmiş olması da bunun işaretidir*"⁴² demektedir. O, muhtemelen bu sözünü "Allah'ı seven mümin, sürekli O'nu tefekkür eder, O'ndan başka şeylere değer vermez ve O'nu düşünmekten mutlu olur" demek istemektedir. İşte bundan dolayı el-Harakâni: "*Allah ile (O'nun azametini ve yüceliğini düşünerek) bir tek nefes almak, bütün yer ve gökteki her şeyden daha iyidir (hayırlıdır)*"⁴³ ve "*Cennette Tûbâ ağacının altında Allah'tan habersiz olmaktansa dünya denilen şu yerde bir diken ağacının altında O'nunla beraber olmayı çok daha fazla arzularım*"⁴⁴ demiştir.

el-Harakâni'nin şu sözleri de tefekküre verdiği önemi göstermektedir: "*Sûfi ölü bir beden (gibidir, dünyaya ve içindekilere değer vermez; o), yok olan bir kalp(tir), yanık bir candır (zira o sûfi her an Allah ile dir.)*"⁴⁵ "*Allah'ı bir kere (gerçek manada) zikretmek (O'nu tefekkür etmek, bu konuda çok büyük çabalar sarf etmek, uykusuz kalmak, savaş esnasında) yüzüne bin kere kılıç*

³⁹ Attâr, a.g.e., s. 606. Ayrıca bkz. Çiftçi, Hasan, *Şeyh Ebü'l-Hasan-i Harakâni, (Hayatı, Çevresi, Eserleri ve Tasavvufi Görüşleri) Nûru'l-'Ulûm ve Münâcât'ı (Çeviri-Açıklama-Metin)*, Şehit Ebü'l-Hasan Harakâni Derneği Yay., Ankara, 2004, s. 21.

⁴⁰ Attâr, a.g.e., s. 627.

⁴¹ Attâr, a.g.e., s. 627.

⁴² Attâr, a.g.e., s. 628.

⁴³ Attâr, a.g.e., s. 627.

⁴⁴ Attâr, a.g.e., s. 603-604.

⁴⁵ Attâr, a.g.e., s. 627.

yemekten daha güçtür (zordur.)”⁴⁶ “Şu üç konuda halk (Allah’a ve Rasûlüne) itaat halinde olmalı: Sürekli olarak kalp (derin bir tefekkür), nefis (ihlasla yapılan ibâdet) ve dil (doğru sözlü olmak) ile itaat. Bu üçünü Allah ile meşgul etmek gerekir ki, şuradan dışarı çıkıp sorgusuz sualsiz cennete gidebilsin.”⁴⁷ “Beş çeşit sefer var: İlki ayakla (bedenle), ikincisi kalple (tefekkürle), üçüncüsü himmetle (Allah’ın nuru ile), dördüncüsü temaşayla (Allah’tan kalbe gelen bir ilham ile tüm mevcûdâtı seyretmekle), beşincisi nefiste fâni olmakla (bütün ruhunda ve bedeninde Allah’ı hissetmekle).”⁴⁸ el-Harakânî, yukarıdaki sözlerinde “kalp” ifadesiyle “tefekkürü, zihnî faaliyetleri, akli ve gönlü etkin kullanarak sarsılmaz imana ulaşmayı” kast etmiş olmalıdır. Zira o, mezkûr sözünde “kalple itaat”ten söz etmektedir. “Kalp ile itaat”, tam bir teslimiyetle Allah’a bağlanmak, her an O’nu anmak ve O’nun rızasını kazanacak salih ameller işlemeye devam etmek demektir.

el-Harakânî bir başka sefer şunları söylemiştir: “*Hak Teâlâ, kulunu halk içinde tuttuğu sürece o kulun (aklı) fikri (ister istemez) halktan ayrılmaz. (Ama o kulun nefsi tezkiye hususunda gösterdiği kararlılığa bakarak) gönlünü halktan (onların takdir ve övgüsünden) ayırınca da, artık onun fikrine Allah’ın mahlûku (hiç) gelmez, fikri (düşüncesi) Allah ile olur. Daha açıkçası kalbinde (Allah’tan başka hiçbir) fikir kalmaz.*”⁴⁹ Bu nedenledir ki el-Harakânî: “*Allah’tan Allah’a bakan halkı görmez*”⁵⁰ demiştir.

el-Harakânî’nin yukarıdaki sözlerini daha iyi anlayabilmek için şu bilgileri paylaşmamız uygun olacaktır. el-Harakânî’ye göre sâlik, kendisini Allah ile beraber hissederse buna “vefâ”, Allah’ı kendisiyle birlikte bilirse buna da “fenâ” denir.⁵¹ Bir başka ifadeyle Yüce Allah’ı arayan O’nu bulduğunda ve O’nda fâni olduğunda, O’ndan başka hiçbir şeyi gözü görmez. el-Harakânî: “*Dost dostla bir araya gelince her şeyi dost olarak görür, kendini göremez*”⁵² ve “*Müşâhede O’ndan başkasını görmemendir*”⁵³ derken bunu kast etmiş olmalıdır. el-Harakânî, gördüğü her şeyde Allah’ı müşâhede etmiş, bütün varlıkları da O’nunla müşâhede etmiştir. Onun kast ettiği müşâhede, hissî bir görme ve algılama değil, manevî ve rûhî bir keyfiyettir. O, “*Müşâhedesiz kelam olmaz*”⁵⁴ derken de fenâ makamına ulaşmayı ve O’nu gerçek anlamda tanıdıktan sonra konuşmayı kast etmiş olmalıdır. Zira bu hâli yaşamayanların onun mahiyetini kavramaları mümkün değildir. Müşâhede hâli, fenâ, cezbe ve vecd gibi tasavvufî haller içinde gerçekleşir. Sâlik nefisinden fâni olup Hakk’ta bâki olması nispetinde bu hâli yaşar.⁵⁵ Müşâhede, Allah’ın zatını değil, Allah’ın isim, fiil ve sıfatlarının tecellilerini temaşa etmektir. Zâti tecellisini temaşa etmek müşâhedenin en mükemmel şeklidir.⁵⁶ İşte el-Harakânî, yukarıdaki sözleriyle Yüce Allah’ın dinine hizmet eden ve O’nu tüm insanlığa tanıtmak için cehd eden adanmış bir müminin toplumun övgüsüne veya yergisine aldırılmayacağını ifade etmektedir. Ona göre, her an Yüce Allah ile olduğunu bilen samimi bir müminin kalp gözü açılır; böyle bir kul artık metafizik ilkelere nüfuz etmeye ve imanın tadını gönlünde hissetmeye başlar. Bu marifet yolunun sonunda sâlik, her şeyle Allah’ı, Allah ile de her şeyi müşâhede eder. O’nun sıfatlarıyla bütünleşince her söylediği hak olur. Zira müşâhede, mücâhedenin neticesi ve semeresidir. Nefisini tezkiye hususunda çile çekmeyenlerin ve tefekkürde derinleşmeyenlerin müşâhede haline ermesi imkânsızdır. Görüldüğü

⁴⁶ Attâr, a.g.e., s. 629.

⁴⁷ Attâr, a.g.e., s. 629.

⁴⁸ Attâr, a.g.e., s. 626.

⁴⁹ Attâr, a.g.e., s. 620.

⁵⁰ Attâr, a.g.e., s. 619.

⁵¹ Attâr, a.g.e., s. 630. Ayrıca bkz. Kara, Mustafa, “Fenâ”, **DİA**, İstanbul, 1995, XII, 334.

⁵² Attâr, a.g.e., s. 619.

⁵³ Attâr, a.g.e., s. 629.

⁵⁴ Attâr, a.g.e., s. 629.

⁵⁵ Kuşeyrî, Ebû Kâsım Abdülkerim b. Havâzin, **er-Risâle (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi)**, Haz.: Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, 1991, s. 198.

⁵⁶ Uludağ, Süleyman, “Müşâhede”, **DİA**, İstanbul, 2006, XXXII, 153.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/8 Summer 2013

üzere böyle bir seviyeye gelmek ancak güvenilir ve sağlıklı bir dinî bilgiyle, ciddi bir tefekkürle ve çile dolu bir nefis tezkiyesiyle mümkün olabilir.

el-Harakâni: “Kulun bir an (Allah'ın verdiği sonsuz nimetleri düşünmesi, O'na içtenlikle şükrederek hamd etmesi) Allah'tan memnun olması, yıllarca namaz kılmamasından ve oruç tutmamasından daha değerlidir. Allah'ın şu mahlûkatının hepsi de, 'bakalım hangisine düşecektir' diye onun için kurduğu birer tuzaktır”⁵⁷ derken de civanmertlerinden her an Allah'ı anmalarını, dünyanın bir imtihan yeri olduğunu unutmamalarını, herkesin birbirleriyle ve başka unsurlarla imtihan edildiğini düşünmelerini istemektedir. Çünkü düşünen insanlar Yüce Allah'ı bulur, O'nun kendilerine verdiği değeri anlar, O'nu sever, O'ndan razı olur ve O'na daima şükrederler. Yüce Allah'a tam bir teslimiyetle bağlanan ihlaslı bir mümin, O'nun son Peygamber'inin çizdiği istikametten asla ayrılmaz ve kendisine kurulan tuzaklara da kolay kolay düşmez.⁵⁸ Nitekim el-Harakâni: “Tüm ömründe eğer O'nu bir kere (büyük günah işleyerek) incitmişsen tüm ömür boyu (Hz. Âdem gibi pişman olup) ağlamam gerek, şayet (O) affederse bu sefer de: '(Ben) öyle bir Allah'ı nasıl incittim' deyip hayıflanacaksın!”⁵⁹ derken de böyle bir bilince ermenin doğru bir tefekkürle mümkün olacağını ve düşünen bir insanın bu rikkate ulaşacağını söylemektedir. Çünkü Yüce Allah'ın rızasını elde etmek ve O'nun sevgisinden mahrum kalmak istemeyen birisi ancak böyle bir ifadeyi kullanabilir. Ayrıca bir insanın böyle bir sözü söyleyebilmesi için Yüce Allah'a derin bir sevgiyle bağlanması ve sürekli tefekkür halinde olması icap eder. Nitekim aklını kullanmayan bir insanın bu şuura ulaşması veya böyle bir söz söyleyebilmesi zaten imkânsızdır. Dolayısıyla onun bu ifadesi, nasıl hassas kalbe sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir. İşte böyle bir ruha, hassasiyete ve inceliğe sahip olan el-Harakâni, tefekküre önem vermiş ve civanmertlerine yüksek hedefler göstermiştir.

Civanmertlerini Yüksek Ufuklara Yönlendirmesi

“Nakledildiğine göre (bir gün) Ömer Ebu'l-Abbâs şeyhe (el-Harakâni'ye): 'Gel ikimiz el ele verip şu ağacı kökünden söküp atalım' dedi. Bu ağaç öğle sıcağında bin koyunun gölge ihtiyacını karşılıyordu. Şeyh bu teklife karşı şöyle dedi: 'Gel ikimiz el ele verip kerem sahibi Hakk'ın lütuf elini tutalım ve şu iki âlemin üzerine çıkalım, böylece cennete de cehenneme de iltifat etmiş olmayalım!’”⁶⁰ “Bir başka zaman Şeyhu'l-Meşâyih (İbn Hafif eş-Şîrâzi)⁶¹ onun yanına gelmişti. Şeyhin önüne su dolu bir tas konulmuştu. Şeyhu'l-Meşâyih elini suya sokup canlı bir balık çıkardı. Şeyh Ebu'l-Hasan: 'Sudan balık çıkarmak kolaydır, sudan ateş çıkarmak gerekir' dedi. Şeyhu'l-Meşâyih: 'Öyleyse gel şu kızgın fırına girip oturalım, kim sağ olarak çıkacak' dedi. Bunun üzerine şeyh: 'Ey Ebâ Abdillâh! Gel de kendi yokluğumuzda (o fırına) girelim, bakalım O'nun varlığıyla kim çıkacak?' deyince Şeyhu'l-Meşâyih hiçbir şey söyleyemedi.”⁶²

⁵⁷ Attâr, a.g.e., s. 628.

⁵⁸ İhlâslı müminlere İblis'in etki edemeyeceğiyle ilgili ayetler için bkz. “İblis, ‘Rabbim! Beni azdırmana karşılık (ona secde etmeyeceğimi bildiğin halde ona secde etmemi isteyerek benim sapıtımama neden olduğun için ben de), andolsun ki yeryüzünde kötülükleri onlara güzel göstereceğim, içlerinde ihlâsa erdirilmiş kulların hariç, onların hepsini azdıracağım!’ dedi. Allah şöyle dedi: ‘Benim gerekli kıldığım dosdoğru yol budur; kullarımın üzerinde senin bir nüfuzun olamaz. Ancak sana uyan sapıklar bunun dışındadır.’” el-Hicr, 15/39-42. “İblis: ‘Senin şerefine andolsun ki, içlerinden ihlâslı kulların hariç, elbette onların hepsini azdıracağım!’ dedi.” es-Sâd, 38/82-83. Ayrıca bkz. es-Sâffât, 37/74.

⁵⁹ Attâr, a.g.e., s. 629.

⁶⁰ Attâr, a.g.e., s. 593.

⁶¹ Süleyman Uludağ, adı geçen Şeyhu'l-Meşâyih'in “İbn Hafif eş-Şîrâzi (ö. 371/981)” olduğunu söylerken Çiftçi ise bu şahsın “Ebû Abdullâh el-Dastâni (ö. 417/1026)” olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Çiftçi, a.g.e., s. 99. Kanaatimizce adı geçen şahıs “Ebû Abdullâh el-Dastâni” olmalıdır. Zira İbn Hafif eş-Şîrâzi 371/981 yılında Şiraz'da vefat etmiş olup el-Harakâni o zamanlar henüz 19 yaşlarında genç bir delikanlıdır. Ayrıca bu menkıbeden adı geçen kişinin Ebû Abdullâh el-Dastâni olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü el-Harakâni, bu menkıbede ona: “Ey Ebâ Abdillâh!” diyerek künyesi ile hitap etmektedir ki, el-Dastâni'nin künyesinin Ebû Abdullâh olduğu bilinmektedir. Bkz. Attâr, a.g.e., s. 593.

⁶² Attâr, a.g.e., s. 593.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/8 Summer 2013

Nakledilen her iki menkıbe, el-Harakânî'nin sürekli tefekkür halinde olduğunun ve etrafına daima yüksek ufuklar gösterdiğinin bir delilidir. Zira el-Harakânî, her zaman civanmertlerini ulvî hedeflere yönlendirmiş ve kendisi de asla küçük işlere itibar etmemiştir. Bu nedenledir ki, onun bu hâlini fark eden yaşadığı dönemin insanları ondan çok etkilenmiş ve onu kendilerine rol model almışlardır.

el-Harakânî: *“Ola ki kalbimize bir şey doğar da enbiya ve evliyanın tattığı cinsten bir şey tadarız’ diyen civanmertlerin gözü Allah’ın gaybındadır (O’ndan gelecek manevî feyz, ilham ve işaretlerdedir). Civanmertlerin kalbinde (düşünce dünyasında) öyle (tarif edilemez) bir yük (ilâhî aşk) vardır ki, eğer bu yükü bir mahlûka koysalar (o derhal) yok olur. Bu yükü taşıyabilmeleri için (Allah) kendi evliyasını kendisi koruyor. Yoksa damarları ve kemikleri hurdahaş olur”*⁶³ derken de civanmertlerinden büyük hedeflere talip olmalarını istemektedir.

İbadet-Tefekkür İlişisine Bakışı

el-Harakânî, Yüce Allah’ın kendisine verdiği sayısız nimetleri unutarak sadece yaptığı ibâdetlerine güvenen ham sofuları şöyle uyarmaktadır: *“Amel yapman gerekmiyor’ demiyorum. ‘Ama yaptığın ameli acaba sen mi yapıyorsun, yoksa sana yaptırılıyor mu? bunu bilmen (düşünmen) gerekir. Aslında kul Allah’ın sermayesiyle (insana verdiği ömür ve sayısız nimetlerle) ticaret yapmaktadır. (Tüm bu) sermayeyi Allah’a verip gittiğinde (öldüğünde) evvel de Allah, âhir de Allah, ortası da Allah’tır (sadece O kalacaktır. Öyleyse senin bu) ticaretin O’nun sayesinde kâr eder, senin sayende değil. (Bu dünya) pazar(ın)da kendine pay görene (ibâdetlerine güvenip şumarana) oraya (Allah’ı hakkıyla bilip O’nu takdir etmeye ve O’na ulaşmaya) yol yoktur.”*⁶⁴ Görüldüğü üzere böyle bir hâlet-i ruhiyeye ulaşmak ancak derin bir tefekkürle, ihlasla yapılan ibâdetle ve Allah’ı hakkıyla takdir etmekle⁶⁵ mümkün olabilir.

el-Harakânî: *“Bazı kimseler ibâdetle, bazıları günahla geliyor. Yol bu değildir. Zira bu hiçbir şeye sığmaz, sen ikisini de unut. Geriye ne kalır? Allah! Her kim konuşurken ve düşünürken Allah’ı kendisiyle beraber görmezse (her an Allah’ın kendisiyle olduğunu bilmezse ve O’nun ilkelerine uygun hareket etmezse) bu iki konuda da âfete düşer”*⁶⁶ demiştir. O, konuşurken de düşünürken de Yüce Allah’ın koyduğu prensiplere uygun hareket etmeyen O’nun rızasına kavuşamayacağını ve felaketlere sürükleneceğini haber vermektedir. Ona göre Yüce Allah’a gerçek anlamda iman edip teslim olmamış birisinin sadece yaptığı eksik ve kusurlu ibâdetlere güvenerek kurtulacağını zannetmesi yanlıştır.

Diğer taraftan el-Harakânî, bu sözüyle ibâdet yapmayı veya günah işlemeyi küçük görüyor değildir. Tam tersine sağlıklı bir tefekkürün nasıl yapılacağı ve Yüce Allah ile iletişimin nasıl kurulacağı konusunda civanmertlerini bilgilendirmektedir. Bu nedenledir ki o şöyle demiştir: *“Taatleri nedeniyle yer ve ehline nasıl bir üstünlük verilmiştir ki, bu yüzden sana da bir üstünlük verilsin? Şu halde neden amelini (ibâdetlerini) daha da artırıyorsun? Şeriat’in seni görevlendirdiği kadar bir muamele (ibâdet) yeter. O’nun sana ne emrettiğini bilmeni sağlayacak kadar ilim⁶⁷ yeter. Şunu yiyeyim, bunu yiyeyim demen için yediğin şeyin (helal ve temiz) rızık olduğunu bilmeni sağlayacak kadar yakîn yeter (Asıl sen, sana o rızık verenini tanı! O’nu bul! O’nunla bağını sağlamlaştı ve O’na şükret! O’nun rızasını kazanmaya çalış!)”*⁶⁸ *“Herkes namaz kılar oruç tutar (oysa iş sadece ibâdetle bitmiyor). Er odur ki, melekler altmış yıl onun aleyhinde yazacak bir şey*

⁶³ Attâr, a.g.e., s. 619.

⁶⁴ Attâr, a.g.e., s. 625.

⁶⁵ *“Allah’ı hakkıyla takdir edemediler...”* ez-Zümer, 39/67.

⁶⁶ Attâr, a.g.e., s. 625.

⁶⁷ İbnü’l-Arabî de (ö. 638/1240) şer’î ilimlerin ihtiyacı görece kadar öğrenilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bkz. Kılıç, M. Erol, *“İbnü’l-Arabî, Muhyiddin”*, DİA, İstanbul, 1999, XX, 511.

⁶⁸ Attâr, a.g.e., s. 625-626.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/8 Summer 2013

(günah) bulamasın ve o bu halde iken (sürekli Allah ile olduğunu bilsin ve) Hak'tan öyle utansın ki, uyuma dışında göz açıp kapama süresi kadar dahi Hakk'ı unutmasın (hep O'nu tefekkür etsin!) Müşâhedede olunca bu ümmetin müşâhedesi gibi olmalıdır. Zira böyle bir kulun bir saat (Allah'ı) tefekkürü İsrailoğullarının bir yıllık secdesine eşittir. (Nitekim) İsrailoğullarında bir, hatta iki yıl secdede kalan birisi olduğu rivâyet edilir.”⁶⁹ el-Harakâni, tüm bu sözlerinde ibâdet yapmayı önemsiz görmemekte veya göstermemekte, tam aksine her an Yüce Allah'ı düşünerek günahtan uzak kalmanın ve O'nu hakıyla takdir etmenin ehemmiyetine dikkat çekmektedir.

el-Harakâni: “(Selim) akıl sahipleri Allah'ı kalp nuruyla (tefekkürle) bulurlar; dostlar (sûfiler) yakîn nuruyla ve civanmertler de muâyane (ulaştıkları manevî dereceler sonucu apayan/apaçık görme) nuruyla (görürler)”⁷⁰ derken de kalp nurunun, her insanın fitratında potansiyel olarak mevcut bulunan tefekkür etme kabiliyeti olduğunu söylemiş olmalıdır. Çünkü akıl, Yüce Allah'ı bulacak şekilde programlanmıştır. Bu nedenledir ki düşünen, araştıran, sorgulayan insan Allah'ı bulur. O'na tam anlamıyla iman edip teslim olur; O'nu görüyormuşçasına kulluk eder. İşte el-Harakâni, tefekkürün hakkını vermiş, bu aşamaları başarıyla kat etmiş ve ulaştığı manevî derinliği ve aşkın ruh halini şöyle açıklamıştır: “İşin sonunda gönül (kalp, ruh) öyle bir yere ulaşır ki, kendi kalp sesini (içinden geçen düşünceleri/ilâhî ilhamları) kendi kulağıyla duyar. (O aşkın dinî tecrübe hali artık öyle bir noktaya varır ki, kalpten gelen) ses kesilince kendi kalp nurunu (kalbinden feyzan eden o ışığı bizzat) kendi (dünya) gözüyle görür.”⁷¹ el-Harakâni bu sözleriyle, bir insanın yüksek derecelere ulaşabilmesi için hiç şüphesiz Kur'an ve Sünnet'in rehberliğinde tefekküre devam etmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Yine el-Harakâni, “Allah'ı nerede gördün?’ sorusuna: ‘Kendimi görmediğim yerde’ diye cevap vermiştir.”⁷² O, kendi benliğinden arındığı yerde O'nu manevî anlamda müşâhede ettiğini söylemekte ve civanmertlerini her an Allah ile beraber olduklarını unutmamaları yönünde eğitmektedir. el-Harakâni, kulun Allah'a kavuşmasının önündeki en büyük engelin tezkiye etmeyi başaramadığı nefsi olduğunu ise şöyle ifade etmektedir: “Nefis dışında kul ile Allah arasında ne perde olabilir? (Maalesef) bundan dolayı herkes Allah'a dert yanmıştır. (Nitekim) peygamberler de bunun için yakınmışlardır.”⁷³ Hz. Yûsuf'un başına gelen hâdisede vezirin karısının suçunu itiraf ederken söylediği gibi: “Rabbimin merhamet edip korudukları hariç, nefis daima fenalığı ister, olanca gücüyle kötülüğe sevk eder.”⁷⁴ Dolayısıyla “nefs-i emmâre”yi etkisiz hale getirmek görüldüğü kadar kolay değildir. Bunu başarabilmek için önce sağlıklı bir tefekkür, daha sonra Yüce Allah'ın rahmetini hak edecek davranışlarda bulunmak gerekir. Daha sonra ise hidayete ermek amacıyla O'na karşı sorumluluk bilinciyle hareket etmek, yaptığı bütün işlerin hakkını vermek, vehimlere kapılmamak ve şeytanı düşman belleyip onun vesveselerine karşı son derece dikkatli olmak icap eder. Nitekim el-Harakâni, Yüce Allah'a kulluğu tam yaparak nefsinin tezkiye etmeyi başardığı an şöyle söylemiştir: “Eğer muhabbet sergisinde bana yer verirsen orada Senin dostluğunda mest olurum. Eğer heybet sergisinde bana yer verirsen Senin saltanatında (deli) divaneye dönerim; (bunun üzerine) küstahlık nuru (Sana karşı aşırı derecede, çılgınca bir aşk ve sevgi bende) baş gösterince her ikimiz bizzat ben oluruz. (Senin nurunu kendi ruhumda hissederim, Senden kaybolurum, böylece) benim benim, Sensin (benim her şeyim Sen olursun, ben ise Senden fâni olurum.)”⁷⁵ Görüldüğü üzere böyle ulvî bir mertebeye yükselmek, Yüce Allah'tan gafil olmamakla ve zihinde menfî düşüncelere yer vermemekle mümkün olabilir.

⁶⁹ Attâr, a.g.e., s. 618.

⁷⁰ Attâr, a.g.e., s. 624. Ayrıca bkz. Çiftçi, a.g.e., s. 136.

⁷¹ Harakâni, **Nûru'l-Ulûm**, Haz.: Kantarcı, s. 45; el-Harakâni, **Nûru'l-Ulûm ve Münâcât'ı**, Haz.: Çiftçi, s. 242. Ayrıca bkz. Çiftçi, a.g.e., s. 136.

⁷² Attâr, a.g.e., s. 624.

⁷³ Attâr, a.g.e., s. 624.

⁷⁴ el-Yûsuf, 12/53.

⁷⁵ Attâr, a.g.e., s. 615. Ayrıca bkz. Çiftçi, a.g.e., s. 138.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/8 Summer 2013

Olumsuz Düşüncelere Karşı Olması

el-Harakânî, her türlü menfi düşünceye karşı olmuş ve şöyle demiştir: “*Kalbine (dostu hakkında) af dilemeyi gerektirecek (kötü) bir düşünce gelen kimse (gerçek) dostluğa layık değildir.*”⁷⁶ O, Yüce Allah’ın kudret ve azametini unutarak sürekli günah işleyen birisinin Allah’a gerçek anlamda dost olmasının söz konusu olamayacağını söylemekte ve menfi düşüncelerden civanmertlerini sakındırmaktadır.

el-Harakânî: “*Ali Dehkân (veya Dihkân) (ö. 428/1037) demiştir ki: ‘Kişi (Allah hakkında) bir tek yanlış düşünceye sahip olursa, Hak Teâlâ’nın yolundan iki yıl uzak (bir mesafeye) düşer.’*”⁷⁷ diyerek Yüce Allah hakkında yanlış tasavvurlara kapılanların Allah’tan uzaklaşacaklarını ve yanlış yollara sürükleneceklerini Ali Dihkân’ın sözü olarak nakletmekte ve tefekkürün önemine işaret etmektedir. Zira doğru olmayan algı ve düşünceler, insanı Hak’tan uzaklaştırır ve yanlış rotalara sürükler. Bundan dolayı, insanların Yüce Allah hakkında doğru tasavvura sahip olmaları, O’nu çok iyi bilmeleri, tanımaları ve O’na tam anlamıyla teslim olmaları gerekir. Bunu başaramayan birinin söz, fiil ve düşüncelerinde büyük yanlışlar yapacağı, şeytanın elinde oyun ve eğlence aracı olmaktan kurtulamayacağı açıktır. İşte el-Harakânî, naklettiği bu söze dayanarak hayatının her anında Allah’tan yana bir bilinç ve duyarlılık içinde olmayan birisinin zihnini şeytanî düşüncelerin ve şeytanlaşmış insanların yanlış ve sapkın fikirlerinin istila edeceğini ve böyle birinin Allah yolundan peyderpey uzaklaşacağını ifade etmiştir. O, tasavvufi bir hayat yaşadığını zanneden bazı kimselerin doğru bir tefekkür anlayışıyla hareket etmedikleri zaman, bir takım bozuk fikirlere sürüklenmekten kurtulamayacaklarını söylemeye çalışmıştır. Nitekim onun bu öngörüsü gerçekleşmiş, gerek kendi yaşadığı dönemde gerekse daha sonraki dönemlerde Yüce Allah’ın insan bedenine girmesi (hulûl); kulun Allah ile birleşmesi (ittihâd); yakîn elde edilince ibâdetin sakit olması; hakikat karşısında Şeriat’ın değerini yitirmesi; evliyanın peygamberlerden üstün görülmesi ve ruhun bir bedenden diğerine geçmesi (tenâsüh) gibi İslâm’a aykırı fikirler ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde haram diye bir şeyin kabul edilmeyip her şeyin mübâh sayılması (ibâha), insanın cebir altında bulunduğu ve özgür bırakılmadığı inancı ve riyadan kurtulmak için dinin temel kurallarına aykırı davranılması gibi bir takım yanlış düşünceler ortaya atılmıştır. Ancak Kur’an ve Sünnet’e aykırı söz konusu düşünce ve inançlar, ilk dönemin ileri gelen tahkik ehli sûfileri tarafından eleştirilip reddedilmiş ve ana çizginin istikamet üzere kalması ve devamı sağlanmıştır.⁷⁸

Görüldüğü üzere İslâm’ın iki temel kaynağının rehberliği ve akl-ı selimin ölçüleriyle tefekkür edildiğinde istikamet üzere kalınmakta, tam tersi olduğunda ise insanlar çok yanlış düşüncelere kapılarak Yüce Allah’ın dosdoğru yolundan uzaklaşabilmektedirler. Dolayısıyla her zaman sağlıklı bir tefekkür anlayışına sahip olmak ve böyle bir tefekkürde yoğunlaşmak gerekmektedir.

Tefekkürde Yoğunlaşma Tavsiyesi

el-Harakânî: “*İki yıl aklım bir fikirde (zor bir meselede) takılıp kalmıştı (sürekli o konuyu tefekkür etmeye devam ettim.) O fikir (düşünce) benden yok olmadan gözüme bir damla uyku girmede. Bu yol kolay mıdır sanıyorsunuz?’*”⁷⁹ derken dinî ve tasavvufî konularda tefekküre devam ettiğini ve Müslümanların sorunlarını kendine dert edindiğini ortaya koymaktadır. O, bir konuda akli etkin ve verimli kullanmadan, çile çekmeden, ter dökmeden, zaman ve emek harcamadan ve yoğunlaşmadan bazı ilâhî ikramlara nail olmanın mümkün olmadığına bu şekilde dikkat çekmektedir. Nitekim edindiği sağlam bilgiler üzerinde derin tefekküre dalanların kalbine/zihnine manevî ilhamların gelmesi söz konusudur. Bu nedenledir ki el-Harakânî şöyle demiştir: “*O’nun*

⁷⁶ Attâr, a.g.e., s. 619.

⁷⁷ Attâr, a.g.e., s. 621; el-Harakânî, *Nûru’l-Ulûm ve Münâcât’ı*, Haz.: Hasan Çiftçi, s. 270.

⁷⁸ Öngören, Reşat, “Tasavvuf”, *DİA*, İstanbul, 2011, XL, 123.

⁷⁹ Attâr, a.g.e., s. 607.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/8 Summer 2013

varlığıyla bakınca (bu konuda derin düşüncelere dalınca) benim yokluğumun (aczim, fakrımın) ucu O'nun varlığından çıktı. Kendi yokluğumla bakınca O'nun varlığı benim yokluğumdan uç verdi. Kalakaldım, sonra dizlerimin üzerine gelip oturdum. Bir süre böyle kaldım ve: 'Bu benim kârım değil' dedim."⁸⁰ Görüldüğü üzere onun bahsettiği bu yüksek derecelere ulaşabilmek ve orada tutunabilmek kolay değildir. Bunun için sürekli tefekkür, riyazet, sabır, azim, kararlılık ve ciddi bir mücadele gerekir.

"Nakledildiğine göre o müritlerine derdi ki: 'Yürüye yürüye ayağınız şişti (hâlâ bazı şeyleri anlamadınız. Oysa) gerçek erler ayakları şişmeden (ve sefer yapmadan) ermişlerdir. (Hakiki) er olmayanlar (böyle seferlerde) ayaklarını şişirirler (ama yine de eremezler). Oysa (gerçek) erler ikametgâhtadırlar (buldukları mekânda, oturdukları yerde, gerçek manada tefekküre dalıp yoğunlaşarak kalplerinde bu seferi yaparlar. Hakk'a ulaşırlar ve o yüzden de onların kalpleri su toplar.)"⁸¹ el-Harakâni, Yüce Allah'ı nerde ve nasıl arayacağını bilmeyenlerin boşa kürek çekeceğini, ama yolu ve yöntemi bilenlerin, tefekkürde derinleşenlerin, zihnî yolculuğun hakkını verenlerin oturdukları yerde bile Yüce Allah'ı bulacaklarını, lakin kalplerinin de su toplamaktan kurtulamayacağını söylemektedir. Nitekim el-Harakâni bu konuyu bir başka sefer şöyle izah etmiştir: "(Allah'ı bulman için) yürümekten ayağın, oturmaktan bedeninin ve tefekkürden (düşünmekten) kalbin su toplayıp şişmesi (beyninin zonklaması, bedel ödemen, ter dökmen, durup dinlenmeden çabalaman) gerekir. Kim yeryüzünde yolculuk yaparsa ayağının altı su toplar ve her kim gökte (tefekkürle kalbî bir) yolculuk yaparsa (onun da) kalbi su toplar; ben (ciddi bir tefekkürle) gökte yolculuk yapınca kalbim su topladı."⁸² el-Harakâni, bu sözüyle Yüce Allah'tan hakkıyla korkup saygı duyanların Allah'ın varlığına yakîn bir şekilde inanan âlimler olduğunu ifade eden âyete⁸³ atıfta bulunuyor olmalıdır. Zira Yüce Allah'ı arayıp bulmak, baktığı her yerde O'nun izlerini görmek, O'nu içtenlikle anmak ve O'na şükretmek için daima tefekkür halinde olmak şarttır. Bu uğurda çok çile çekmeden kolayca hedefe varmak mümkün değildir. Nitekim el-Harakâni, kendi iç dünyasında bunu başarmış ve civanmertlerine de nasıl başaracaklarını öğretmiştir.

Kalbinden Geçen Düşünceleri Etrafıyla Paylaşması

"Nakledildiğine göre Bâyezid şöyle demiştir: 'Bir gece nefsim'e: 'Kalk, ibâdet et!' dedim. O da: 'Ben ölmüşüm!' dedi. (Bunun üzerine ben de) elbiselerimi çıkardım ve ona (nefsime) dedim: 'Ölüye iyi elbise yakışmaz'; (vücuduma bir) hasır sardım ve (öylece) uyudum (uzandım); (içimden de) dedim ki: 'Eğer o (nefis) ölmüş ise sabaha kadar işkencede olacak.'⁸⁴ "Bâyezid'e: 'Nefsine reva gördüğün muamelenin en kolayı ne oldu?' diye sorulmuş o da: 'Bir kere nefsimi taata ve ibâdete davet ettim. Fakat davetimi kabul etmedi, bunun üzerine onu bir sene su içmekten men eyledim' demiştir."⁸⁵ Hocası ile aynı yolu takip eden el-Harakâni ise şöyle söylemiştir: "Ben de bir gece dedim: 'Ey nefis! (kalk) namaz kıl!' 'Kılamam' dedi. Kalktım kendimi (nefsimi) iple astım (duvara bağladım) ve dedim: '(O zaman) ölmüşsün sen.'" (Nefsime buna daha fazla dayanamadı, ben de onun ipini çözdüm). O anda (tutup) onu mihraba getirince: '(Tamam tamam) kılarım' dedi."⁸⁶

⁸⁰ Attâr, a.g.e., s. 639.

⁸¹ Attâr, a.g.e., s. 617.

⁸² Attâr, a.g.e., s. 627-628.

⁸³ "...Allah'a karşı ancak kulları içinden âlim olanlar derin saygı duyarlar. Şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, çok başlaşıyandır." el-Fâtır, 35/28.

⁸⁴ el-Harakâni, **Nûru'l-Ulûm ve Münâcât'ı**, Haz.: Çiftçi, s. 264. Ayrıca bkz. Tortel, Kristin, **Şeyh Ebû'l-Hasan-i Harakâni, Zindege-yi Ehvâl ve Ekvâl** (Farşça'ya Çev.: Abdu'l-Muhammed Rûhbâhiyân), Neşr-i Merkez, Tahran, 1378 hş. s. 125'den naklen Çiftçi, a.g.e., s. 156.

⁸⁵ Kuşeyrî, a.g.e., s. 127.

⁸⁶ Harakâni, **Nûru'l-Ulûm ve Münâcât'ı**, Haz.: Çiftçi, s. 263-264. Ayrıca bkz. Çiftçi, a.g.e., s. 156.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/8 Summer 2013

Görüldüğü üzere nefsi terbiye konusunda Bâyezîd ve el-Harakânî'nin yaşadıkları hâller birbirine çok benzemektedir.⁸⁷ Gerek el-Harakânî'nin, gerekse Bâyezîd'in kalplerinden geçen düşünceleri ve nefsi tezkiye yöntemlerini civanmertleriyle bu şekilde paylaşmaları onları yetiştirme amacına matuftur. el-Harakânî'nin kullandığı bu yöntemin mimarının Bâyezîd olduğu ifade edilebilir. Zira el-Harakânî, hayatı boyunca Bâyezîd'i kendine model almış ve onu adım adım takip etmiştir.⁸⁸

el-Harakânî: “(Manevî olarak) Arş’ın çevresine vardığımda saf saf dizilmiş meleklerin: ‘Bizler kerûbileriz, (Allah’a yakın olanlarız) masumlarız (günahsızız)’ diye övünerek beni karşıladıklarını gördüm. Ben de: ‘Biz de Allahıyânız (Allah’tan gelmişiz, O’ndan bir ruh taşıyoruz, asıl biz O’na sizden daha yakınız, çünkü biz zaten O’ndamız, asıl övülmeye ve övünmeye layık olan bizleriz)’ dedim. Bunun üzerine meleklerin hepsi de (bu konudaki eksikliklerini idrak ettiler) mahcup oldular, onlara verdiğim bu cevaptan dolayı ise şeyhler (Allah’ın dinini temsil ve tebliğ hususunda kararlı duruş sergileyen ve yeryüzünde adaleti tesis etmek için en üstün gayreti ortaya koyan salih kullar) sevindiler”⁸⁹ derken de içinden geçen düşünceleri etrafla paylaşmakta ve çevresine ibret verici mesajlar aktarmaktadır.

el-Harakânî şöyle söylemiştir: “Cennette Tûbâ ağacının altında Allah’tan habersiz olmaktansa (eğer orada O’ndan habersiz olacaksam), dünya denilen şu yerde bir diken ağacının altında O’nunla beraber olmayı (O’nu tüm ruhumda hissederek yaşamayı) çok daha fazla arzularım. Şuracıkta oturmuşum, zaman zaman kendimde öyle bir ilâhî kuvvet hissediyorum ki, elimi uzatıp semayı yerinden koparıp avucuma alayım, ayağımı yere vurup toprağı yerin dibine geçireyim diyorum. Bazen de dönüp kendime bakıyor, yüzümü Allah’a çeviriyor ve: ‘Bende mevcut olan şu beden ve tabiatla bu kadar saltanat ne işe yarar?’ diyorum.”⁹⁰ el-Harakânî, vecd ve istiğrak halindeyken Yüce Allah ile olmanın verdiği haz ile böyle konuşuyor olmalıdır. O, bu sözüyle gerçek manada Allah’ı bulduğunu ve O’nda fâni olduğunu ifade etmektedir, denilebilir. Zira Allah’ı bulan ve O’na teslim olan kişi dünyanın geçici ve değersiz, ahiret hayatının ise kalıcı ve değerli olduğunu anlar.⁹¹ Kendi fiil ve davranışlarını kendinden bilmekten fâni olur ve böylece gerçek kul olma noktasına ulaşır. Kötü huy ve vasıflarından arınıp iyi huylar ve vasıflar edinir; kendisinden fâni olup Hak ile beraber olur. İşte el-Harakânî, yaşadığı dinî tecrübelerini çevresiyle paylaşmakta ve onların da bu seviyelere gelmelerini istemektedir.

Yine el-Harakânî: “Bedenimle O’nun huzuruna varınca kalbimi (ruhumu) çağırdım, o da geldi. Daha sonra iman, yakîn, akıl ve nefis de geldi. Kalbimi, bu dördünün ortasına getirip koydum. Yakîn (şeksiz, şüphesiz ve kesin iman) ihlası, ihlas da ameli (bütün yaptığım dürüst ve erdemli davranışları) yanına aldı ve böylece Hakk’a (O’nun rızasına ve mağfiretine) erdim. Sonra öyle bir makam ortaya çıktı ki, (ondan) daha hoş olanını görmemişim. Burada her şeyi Hak olarak gördüm. O zaman (Hak Teâlâ) oraya götürdüğüm o dört şeyi bana muhtaç kıldı.”⁹²

el-Harakânî, burada da zihninden geçen düşünceleri çevresine anlatarak onlara şöyle mesajlar vermek istemiş olabilir: “Şaşmaz ve sarsılmaz kesin inanç/iman-ı tam, eğer ihlas ve salih amelle birleşirse, insan Hakk’a daha kolay ulaşır. İman, amel ve ihlas olmadan Hakk’a yol bulunmaz. İman, yakîn, akıl ve nefis, bu dördü ruhun (kalbin) ne kadar kıymetli olduğunu ve ona ne

⁸⁷ el-Harakânî ve Bâyezîd’in bazı ortak fikirleriyle ilgili bilgiler için bkz. Çiftçi, a.g.e., s. 154-169. Ayrıca bkz. Çiftçi, Hasan, “Şeyh Harakânî İle Şeyh Bâyezîd Arasındaki İlginç Manevî İlişki,” **Şarkiyât Araştırmaları Dergisi**, 2003, C. 3, Sayı: 11, s. 29-35.

⁸⁸ Konuyla ilgili ayrıntılar için bkz. Seyhan, Ahmet Emin, "Ebu'l-Hasan el-Harakânî'nin İlim Anlayışı", **JASSS, International Journal of Social Science**, Fransa, May 2013, Volume 6 Issue 5, s. 1057-1061.

⁸⁹ Attâr, a.g.e., s. 602.

⁹⁰ Attâr, a.g.e., s. 603-604.

⁹¹ el-Kasas, 28/60; el-Mümin, 40/39; eş-Şûrâ, 42/36; el-A'lâ, 87/17.

⁹² Attâr, a.g.e., s. 607.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/8 Summer 2013

kadar muhtaç olduklarını bu şekilde anlarlar.” O, civanmertlerine bu bilgileri aktarırken kendilerine Yüce Allah'tan gelen o ruhun çok önemli olduğunu ifade etmekte, bedenın canlı kalmasını sağlayan o ruha muhtaç olduğunu, ruhun da Yüce Allah'a muhtaç olduğunu söylemeye çalışmaktadır. Nitekim sûfilerin çoğunluğu, “ruhun, bedene hayat veren bir mânâ olduğu” konusunda ittifak halindedirler.⁹³ el-Harakâni, bir başka sözünde bu duruma şöyle açıklık getirmektedir: “Sevgiliye (Allah'a tam bir teslimiyet haliyle) kalbimi (ruhumu), inancımı, idrakimi ve kendimi (nefsimi) sundum. Bunu takiben (bu aşamaları başarıyla kat ettiğim için) bana “arılık/temizlik” gösterildi ve öyle bir makama ulaştım ki (nefsimi her türlü kötü düşünceden ve dünyevî endişeden arındırdım, şeytanımı teslim aldım, Allah aşkıyla kalbimi doldurdum, böylece) o dördü (kalp, inanç, idrak ve benliğim artık benim) sadık hizmetkârlarım durumuna geldi.”⁹⁴ Görüldüğü üzere sarsılmaz bir iman, eğer ihlas ve salih amel ile desteklenirse insan Hakk'a çok daha çabuk ulaşır; baktığı her yerde O'nun izlerini ve işaretlerini görür ve O'nda fâni olur.

el-Harakâni şöyle demiştir: “Bir gece gördüm ki beni semaya götürdüler. Meleklerden bir cemaatin, zâr zâr ağladığını görünce: ‘Siz kimlersiniz?’ diye sordum. ‘Biz Hazret'in âşıklarıyız’ dediler. ‘(Sizin ki de aşk mı?) Biz dünyada bu hale sıtma, titreme ve solma deriz, siz âşıklar değilsiniz’ dedim. Oradan geçince mukarreb melekler önüme çıkıp dediler: ‘Sen o cemaate iyi ders verdin; çünkü onlar Hazret'in (gerçek anlamda) âşıkları değildi...’ “Sonra oradan cehennemın dibine giderek dedim: ‘Sen (yakmak için) üfle, ben de (söndürmek için) üflerim, bakalım kim galip gelecektir.’”⁹⁵

el-Harakâni bu konuşmasında Hz. Peygamber'in miraç hadisesine benzer şekilde kendisinin de semaya götürüldüğünü ifade etmekte ve gördüklerini anlatırken verdiği misallerle içinden geçen düşünceleri dışarıya yansıtmaktadır. O, gerçek Hak âşıklarının durumlarının nasıl olması gerektiği hususunda civanmertlerine bilgiler verirken, sadece ağlayıp gözyaşı dökmenin yeterli olmadığını söylemektedir. el-Harakâni, hem gözyaşı hem de ter dökmeyenlerin, dünyada yaşayan tüm insanlara onların diliyle İslâm'ı tebliğ edecek faaliyetlerde bulunmayanların, böyle bir inancı, düşünceyi ve hayali kalplerinde taşımayanların gerçek Hak âşığı olamayacaklarını, göstermelik ağlamalarının yeterli olmadığını melekler üzerinden verdiği bu misalle anlatmaktadır, denilebilir. O, gerçek Allah dostlarının insanlığa hizmette daim olmaları gerektiğine böylece vurgu yapmakta, kalbindeki Allah aşkının ve insan sevgisinin ne kadar büyük olduğunu göstermekte ve ulaştığı engin şefkat ve merhametin boyutu hakkında bilgiler verirken de cehennem ile aralarında geçen diyalogu sembolik bir dille naklederek onu bile söndürmeyi istediğini ifade etmektedir.

el-Harakâni: “Kendime doydum (benliğimden sıyrıldım, nefsi-i emmâre'yi kontrol altına almayı büyük oranda başardım ve ilahî ikramlara nail oldum), o zaman kendimi suya attım, (ama) boğulmadım. Ateşe verdim (ama) yanmadım. Halkın yediklerini dört ay iki gün yemekten el çektim (onların hiçbirini yemedim, ama) ölmedim. Acizlik eşiğine baş koydum (Allah karşısında, hiçliğimi, acizimi ve fakrımı anladım). Bunun üzerine (bir) kapı açıldı ve dille anlatılamayacak bir makama erdim.”⁹⁶

el-Harakâni, bu sözlerle şunları söylemek istemiş olabilir: “Nefsimi terbiye etmeyi büyük oranda başardım; manevî anlamda derinleştim; batinın da batinına nüfuz ettim. Yüce Allah karşısında fakrımı, acizliğimi idrak ettikçe ve O'na kulluğu tam yaptıkça nefsimin kontrolünü ele geçirdim; böylece tarifi imkânsız duygular yaşadım. Ey insanlar! Siz de bu yollardan geçebilir ve nefsinizi tezkiye etmeyi başarabilirsiniz.” Bilindiği üzere, insanın içindeki nefsi-i emmâre, şeytanın

⁹³ Kelâbâzi, a.g.e., s. 99.

⁹⁴ Attâr, a.g.e., s. 607.

⁹⁵ Attâr, a.g.e., s. 638-639. Ayrıca bkz. Çiftçi, a.g.e., s. 166.

⁹⁶ Attâr, a.g.e., s. 609.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/8 Summer 2013

işbirlikçisi, insanın putu⁹⁷ ve onun en büyük düşmanıdır.⁹⁸ Onun kökünü kazımak imkânsız, ancak ıslah edip disiplin altına almak mümkündür. Dolayısıyla nefis, her zaman aklın ve vahyin denetim ve gözetimi altında tutulmalıdır. Görüldüğü üzere el-Harakânî, iç konuşmalarını dışarıya yansıtırken, insanlara nefislerini nasıl kontrol altına alacakları hususunda çok önemli bilgiler vermektedir.

Diğer taraftan el-Harakânî'nin de zaman zaman anlaşılammaktan şikâyet ettiği olmuştur. Nitekim o, bazen yalnız kaldığında kendi kendine bir takım sorular sormuş ve yine bu soruların cevaplarını kendi kendine vermiştir. Bu durum, onun sürekli tefekkür halinde olduğunun bir başka delili olarak gösterilebilir. *"Nakledildiğine göre el-Harakânî yanında kimsenin bulunmadığı sıralarda: 'Sen bana öyle bir şey söyledin ki bu âleme sığmaz! Ben (de) Sana öyle bir cevap verdim ki (bu da) iki âleme sığmaz!'" derdi. Yanında kimsenin bulunmadığı sıralarda sık sık bu çeşit (sorular sorup kendi kendine) cevaplar verirdi.*"⁹⁹

el-Harakânî ile ilgili verilen bu bilgiden anlaşıldığına göre o, Yüce Allah'tan kalbine gelen ilhamların bazısını ve yaşadığı aşkın hâlleri insanlara anlatmamıştır. Nitekim anlatsaydı bile onu anlayabilecek çok az insanın olduğunu yine kendisi ifade etmiştir. Çünkü el-Harakânî, kendisinin Yüce Allah'a verdiği cevabı ondan ve Allah'tan başkasının bilmesinin mümkün olmadığını söylerken iç konuşmasına işaret etmekte ve böyle bir hâli yaşamayan kimsenin bunu anlamasının mümkün olamayacağını söylemektedir. el-Harakânî: *"İlâhî! Senin sözünü benden kabul etmiyorlar (bazı insanlar söylediklerimi ya anlamıyor ya da anlamak istemiyor!)"*¹⁰⁰ derken de yaşadığı bu sıkıntıyı dile getirmiş olmalıdır. Böyle söyleyen birisinin tefekküre devam ettiği, insanlara faydalı bilgiler verme amacı ve kaygısı taşıdığı, onların Hakk'ı bulmaları için çırpındığı,¹⁰¹ ama sağlıklı düşünmeyi başaramayan bazı insanlar tarafından da gereği şekilde anlaşılmadığı ifade edilebilir.

el-Harakânî: *"Afiyeti aradım yalnızlıkta buldum, selameti de susmada!"*,¹⁰² *"Rızkımın O'na ait olduğunu yakînen bilmedikçe, işten el çekmedim. Halkın acizliğini (anlayış kutluğunu, tembelliklerini) görmedikçe onlara sırt çevirmedim."*¹⁰³ *"(Anlaşamadığınızı düşündüğünüz zamanlar) halkla değil, Hak'la sohbet ediniz (O'nun esmâsını tefekkür ediniz! O'na dua ediniz ve sürekli O'nu zikrediniz.) Çünkü görülmeye de, sevmeye de, naz edilmeye de, hitap edilmeye de, dinlemeye de değer olan Allah'tır"*¹⁰⁴ derken de aynı duyguları taşımaktadır. el-Harakânî'nin bütün bu sözleri göstermektedir ki, pek çok büyük İslâm âlimi ve mütefekkeri gibi o da anlaşılmadığını düşündüğü zamanlar yalnız kalmayı ve kendi iç dünyasında Allah ile konuşmayı tercih etmiştir. Bu nedenle olsa gerek, insanların yanlış anlayacağı konularda genellikle konuşmamış ve bunu şu şekilde dile getirmiştir: *"Perdeyi yırtarlar diye havâsa (O'ndan) bir şey söylemiyorum; O'na bir yol bulamaz ve (tam anlamıyla) idrak edemezler diye avâma (da) söz edemiyorum. Şımarırım diye kendime de söz açamıyorum. O'na O'ndan söz söyleyecek dilim de yok (ve ben zikre ve tefekküre devam ederek her an O'nunla olmaya bakıyorum!)"*¹⁰⁵ Görüldüğü üzere el-Harakânî, *"Şımarırım*

⁹⁷ "Kendi arzu ve özlemlerini kendisine ilâh edineni gördün mü?..." el-Furkan, 25/43. "Kendi arzu ve özlemlerini tanı edinen ve [bunun üzerine] Allah'ın, [zihninin hidayete kapalı olduğunu] bilerek saptırdığı, kulaklarını ve kalbini mühürlediği ve gözlerinin üzerine bir perde çektiği [insan]ı, hiç düşündün mü? Allah[ın onu terk etmesin]den sonra kim ona doğru yolu gösterebilir? O halde, hiç düşünüp ders çıkarmaz mısınız?" el-Câsiye, 45/23.

⁹⁸ "Sana gelen iyilik, Allah'tandır. Başına gelen kötülük de nefisindedir..." en-Nisâ, 4/79.

⁹⁹ Attâr, a.g.e., s. 615.

¹⁰⁰ Attâr, a.g.e., s. 615.

¹⁰¹ "Demek sen, bu söze (Kur'an'a) inanmazlarsa, arkalarından üzülerek âdeta kendini tüketeceksin!" el-Kehf, 18/6. "Sen, bu Kur'an'ı yalan sayanı bana bırak! Biz onları, bilmedikleri bir yönden yavaş yavaş azaba yaklaştırıyoruz." el-Kalem, 68/44. Ayrıca bkz. el-Kasâs, 28/56.

¹⁰² Attâr, a.g.e., s. 611.

¹⁰³ Attâr, a.g.e., s. 620.

¹⁰⁴ Attâr, a.g.e., s. 620.

¹⁰⁵ Attâr, a.g.e., s. 605.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/8 Summer 2013

diye kendime de söz açamıyorum” derken kendi iç konuşmasına işaret etmekte, nefsi tezkiyeye devam ettiğini ve bunun için de sağlıklı tefekkürün şart olduğunu çevresine ihsas ettirmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada ulaştığımız sonuçları şu şekilde ifade etmemiz mümkündür. Her şeyden evvel şunu söylemek gerekir ki el-Harakâni, Kur'an ve Sünnet'e gönülden bağlı bir İslam âlimidir. O, hem zahirî hem de bâtinî ilimlerde otorite bir şahsiyettir. Onun hikmet dolu sözleri incelendiğinde âlim bir mutasavvıf olduğu anlaşılmaktadır.

el-Harakâni'nin yaşadığı engin dinî tecrübelerin tekrarlanabilir olduğu açıktır. İslâm'ı gerçek anlamda özümseyen bütün müminlerin bu manevî mertebelere ulaşmaları her zaman mümkündür. Bunu başarabilmek için tefekkür vazifesini hakkıyla yerine getirmeye ve salih ameller yapmaya ihtiyaç vardır. Nitekim el-Harakâni, sağlıklı tefekkürün hakkını vererek bu derecelere ulaşmayı başarmıştır.

el-Harakâni, konuşurken ve düşünürken Yüce Allah'ın koyduğu ilkelere uygun hareket etmeyen O'nun rızasına kavuşamayacağını ve felakete sürükleneceğini ifade etmiştir. Ona göre Yüce Allah'a gerçek anlamda iman edip teslim olmayan birisinin yaptığı eksik ve kusurlu ibâdetlerine güvenerek kurtulacağını zannetmesi yanlıştır. Nitekim doğru olmayan algı ve düşünceler insanoğlunu Hak'tan uzaklaştırır ve yanlış yollara sürükler. Bu nedenle insanoğlu, Yüce Allah hakkında doğru bir tasavvura sahip olmak zorundadır. Kendi iç dünyasında Allah'ı bulamayan bir kimsenin şeytanın elinde oyun ve eğlence aracı olması kaçınılmazdır. Böyle biri söz, fiil ve düşüncelerinde büyük yanlışlar yapar; ciddi imtihanlara ve belalara maruz kalır ve bu sınavların hepsini kaybeder. Hayatının her anında Allah'tan yana bir bilinç ve duyarlılık içinde olmayan birisinin zihnini şeytan virüsü ve şeytanlaşmış insanların yanlış fikirleri istila eder, bunlar aklın doğru çalışmasını engeller ve bu kimse doğasına yabancılaşarak Allah yolundan peyderpey uzaklaşır.

el-Harakâni'nin sözlerinden onun dinî ve tasavvufî konularda tefekküre devam ettiği, Müslümanların problemlerini kendine dert edindiği ve çözüm önerileri geliştirdiği anlaşılmaktadır. O, bir konuda başarıya ulaşabilmek için akli etkin ve verimli kullanmadan, ter dökmeden, yoğunlaşmadan, zaman ve emek harcamadan hedefe ulaşabilmenin mümkün olmadığına inanmaktadır. Onun bahsettiği manevî makamlara erişebilmek için sağlıklı tefekkür, sabır, azim, kararlılık ve ciddi mücadele gerekir. Yüce Allah'ı nerde ve nasıl arayacağını bilmeyenlerin O'na ulaşmaları mümkün değildir. Ama yolu ve yöntemi bilenlerin, tefekkürde derinleşenlerin, zihnî ve kalbî yolculuğun hakkını verenlerin oturdukları yerde bile Allah'ı bulabilmeleri söz konusudur.

el-Harakâni, her işin başının Yüce Allah'a iman, O'na tam anlamıyla teslimiyet, O'nun verdiği sayısız nimetlere sonsuz şükretmek ve O'nun rızasını kazanma şansını doğru değerlendirmek olduğu düşüncesine sağlıklı bir tefekkür sonucu ulaşmıştır. Zira el-Harakâni, Yüce Allah'tan hakkıyla korkup O'na saygı duyanların Allah'ın varlığına tereddütsüz inanan âlimler olduğunun farkındadır. Bu nedenledir ki o, sürekli ilim öğrenmeyi ve tefekkürü teşvik etmiştir. Dolayısıyla Yüce Allah'ı arayıp bulmak, baktığı her yerde O'nun izlerini görmek, O'nu anmak ve O'na hamd etmek için tefekkür şarttır. Bu uğurda çok çaba sarf etmeden kolayca hedefe varmak mümkün değildir. el-Harakâni, kendi iç dünyasında bunu başarmış ve civanmertlerine de nasıl başaracaklarını öğretmiştir.

el-Harakâni, sürekli nefis muhasebesi yapmış, iç âleminde gerçekleştirdiği konuşmalarını/düşüncelerini dışarı yansıtmış ve civanmertlerini yetiştirirken zaman zaman bazı sembolik ifadeler kullanmıştır. Onun verdiği bu bilgiler, öğretisini takip edenler için bir ışık olmuş ve yollarını aydınlatmıştır. el-Harakâni, bazı konularda doğrudan kendisinin öyle düşündüğünü söylemek yerine, kalbine gelen ilhamlardan veya iç konuşmalarından bahsetmeyi tercih etmiş, böyle bir metodu kullanarak mesajını daha geniş kitlelere ulaştırmıştır. el-Harakâni, kalbinden

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/8 Summer 2013

geçen düşünceleri çevresiyle paylaşırken onların da salih kullardan olmalarını istemiştir. Görüldüğü üzere el-Harakânî, bir mütefekkir olarak ulaştığı sonuçları etrafına aktarmakta ve çevresine olumlu ve güzel mesajlar vermektedir.

el-Harakânî, pek çok büyük İslâm âlimi gibi anlaşılmadığını düşündüğü zamanlar yalnız kalmayı tercih etmiş ve tefekküre devam etmiştir. Bu nedenle olsa gerek, tek başına kaldığında kendi kendine konuştuğu haber verilmiştir. İşte onun bu hâli, sürekli tefekkür ettiğinin bir başka delilidir.

KAYNAKÇA

- ABDULBÂKÎ, Muhammed Fuad, el-Mu'cemü'l-Müfehres li el-Fâzi'l-Kur'ani'l-Kerim, Çağrı Yay., İstanbul, 1986.
- ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed, (ö. 1162/1652), Keşfu'l-Hafâ ve Muzilü'l-İlbâs amme's-tehera mine'l-Ehâdîsi alâ Elsineti'n-Nâs, (I-II), Thk.: Ahmet Kalaş, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1405.
- ATTÂR, Ferîdüddîn, (ö. 627/1230), Evliya Tezkireleri, Çev.: Süleyman Uludağ, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2007.
- AYDIN, Hüseyin, "İbn Teymiye'de Allah Tasavvuru -Eleştirel Bir Yaklaşım-", Kelam Araştırmaları, 2006, C. 4, Sayı: 2, (s. 39-86).
- BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin, (ö. 458/1066), Şu'abü'l-İmân, (I-XIV), Thk.: Muhammed es-Said b. Bisyûnî Zeğlül, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1410.
- ÇİFTÇİ, Hasan, Şeyh Ebü'l-Hasan-i Harakânî, (Hayatı, Çevresi, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri) Nûru'l-'Ulûm ve Münâcât'ı (Çeviri-Açıklama-Metin), Şehit Ebü'l-Hasan Harakânî Derneği Yay., Ankara, 2004.
- , "Şeyh Harakânî İle Şeyh Bâyezîd Arasındaki İlginç Manevî İlişki," Şarkiyât Araştırmaları Dergisi, 2003, C. 3, Sayı: 11, (s. 23-40).
- EBU'L-HASAN HARAKÂNÎ, Nûru'l-'Ulûm ve Münâcât'ı, (Çeviri-Açıklama-Metin), Haz.: Hasan Çiftçi, Şehit Ebü'l-Hasan Harakânî Derneği Yay., Ankara, 2004.
- , Nûru'l-'Ulûm, Haz.: Şenol Kantarcı, Ankara, 1997.
- FÂRÂBÎ, Ebû Nasr Muhammed b. Tarhan, (ö. 339/950), İhsâu'l-'Ulûm (İlimlerin Sayımı), Çev.: Ahmet Arslan, Vadi Yay., Ankara, 1999.
- İBN MANZÛR, Cemâluddin Muhammed b. Mükerrrem, (ö. 711/1311), Lisânu'l-Arab, (I-XV), Beyrut, 1990.
- İBN RÛŞD, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed, (ö. 520/1126), Faslu'l-Makâl fi ma beyne'l-Hikmeti ve's-Şerâti mine'l-İttisâl (Felsefe-Din İlişkisi), Çev.: Bekir Karlığa, İşaret Yay., İstanbul, 1999.
- İBN SA'D, Ebû Abdillâh Muhammed, (ö. 230/844), et-Tabakâtü'l-Kübrâ, (I-VIII+Fihrist), Dâru's-Sadr, Beyrut, 1957.
- KARA, Mustafa, "Fenâ", DİA, İstanbul, 1995, XII, 333-335.
- KILIÇ, M. Erol, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", DİA, İstanbul, 1999, XX, 511.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/8 Summer 2013

- KUŞEYRÎ, Ebû Kâsım Abdülkerim b. Havâzin, (ö. 465/1073), *er-Risâle (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi)*, Haz.: Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, 1991.
- KUTLUER, İlhan, “Düşünme”, *DİA*, İstanbul, 1994, X, 53-57.
- ÖNGÖREN, Reşat, “Tasavvuf”, *DİA*, İstanbul, 2011, XL, 122-124.
- RÂGİB, el-İsfahânî, (ö. 502/1108), *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, Kahraman Yay., İstanbul, 1986.
- SEYHAN, Ahmet Emin, "Ebu'l-Hasan el-Harakâni'nin İlim Anlayışı", *JASSS, International Journal of Social Science*, Fransa, May 2013, Volume 6 Issue 5 p. 1049-1083.
- TABERÂNÎ, Süleyman b. Ahmed, (ö. 360/971), *el-Mu'cemü'l-Kebîr, (I-XX)*, Thk.: Hamdi b. Abdilmecid es-Silefî, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Musul, 1983.
- TORTEL, Kristin, Şeyh Ebû'l-Hasan-i Harakâni, *Zindege-yi Ehvâl ve Ekvâl (Farşça'ya Çev.: Abdu'l-Muhammed Rûhbâhiyân)*, Neşr-i Merkez, Tahran, 1378 hş.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Müşâhede”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 153.
- UYANIK, Mevlüt, *İslâm Bilgi Felsefesinde Kalbin Anlaması, (Gazzâlî Örneği)*, Araştırma Yay., Ankara, 2005.
- YÜCE, Abdülhakim, “Ebû'l-Hasan el-Harakâni”, *Yeni Ümit Dinî İlimler ve Kültür Dergisi*, İstanbul, 2010, Yıl 22, Sayı: 87.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/8 Summer 2013

